

AUŠROS PERSPEKTYVA

Lietuvos istorija – gal daugiau negu kurios kitos pasaulio šalies – sklidina paradoksų, absurdu ir neįtikėtinų įvykių. Dažnas mūsų yra pratęs didžiulius, kad viduramžiais lietuviai buvo užkariavę plotus, penkiolika ar netgi dvidešimt kartų pranokstančius etnografinę Lietuvą. Tikrai, kitų šalių praeityje ne taip jau lengva rasti ką nors panašaus. Bet senosios Lietuvos staigus susmukimas irgi beveik neįtikėtinai. Jis rodo, kad mūsų viduramžių istorijoje būta kažko atsitiktinio, nepakankamai esmingo, kad lietuvių karinės ir politinės ekspansijos nerėmė joks stipresnis kultūrinis užnugaris. Įsižiūrėję į kunigaikščių laikus, kurie nuo seno verčiami gražiu mitu ir daugeliui tebėra mitas, būdavome linkę primiršti kitokį ir daug gilesnį mūsų praeities stebuklą. Per pastarąjį šimtą metų – istoriko požiūriu tai neilgas tarpas – Rytų Europoje atsirado moderni ir stipri tauta, moderni kultūra, moderni valstybė; atsirado, tiesą pasakius, beveik tuščioje vietoje. Šį sykį ji gimė visiems laikams. Netgi šiandien, kai valstybinė lietuvių egzistencija yra pertraukta, patys okupantai nedrįsta sakyti, kad „Lietuva visa jau yra praeityje“, kaip devynioliktajame amžiuje sakydavo dažnas lietuvių bičiulis. Žinome, jog mūsų okupantai yra pavojingiausia šioje žemėje jėga – be to, ir viena stipriausiųjų. Nei su veiksmis, nei su žodžiais jie per daug nesiskaito. Ir jei lietuviai štai jau keturiasdešimt metų yra jų glėbyje neblogai atsilaikę, daugeliu atžvilgių netgi sustiprėję, tai turime pagrindo tvirtinti, kad jie ir toliau atsilaikys.

Šis lietuvių išlikimas ir atgimimas prieštarauja istoriko intencijai – sakytum, pažeidžia tikimybės dėsnius. Jo paradoksišką ir įstabų pobūdį žymiai geriau už mus pačius junta svetimieji. Naujausioje angliškai parašytoje Lenkijos istorijoje apie lietuvių tautinį sąjūdį randame tokius žodžius: „Niekas nebūtų rimtai pagalvojęs, kad lietuviai gali virsti reikšmingu politiniu veiksmu. Bet jie virto.“ (Norman Davies. *God's Playground: A History of Poland*. Oxford, 1981, vol. II, p. 69.) Neslėpsiu, kad tie žodžiai sukėlė man itin savotišką jausmą: turbūt šitaip jaučiasi sportininkas naujokas, kada objektyvus teisėjas pripažįsta, jog jis laimėjo žaidimą, kuriame neturėjo šansų.

Daugelis Europos tautų šį žaidimą pralaimėjo. Tas pats Normanas Davies'as (Deivisas) lygina lietuvius su škotais: šiandien nebeįmanoma įsivaizduoti, kad škotai sukurtų savarankišką respubliką, kalbančią keltiškai, dargi atsiimtų iš anglų savo istorinę sostinę Edinburgą, kaip lietuviai po neįtikėtinų peripetijų vis dėlto atsiėmė Vilnių. Pralaimėjo žaidimą ir valai, ir bretonai; atrodo, baigia pralaimėti baskai, iš neviltingos griebęsi terorizmo. Airiai laimėjo tik perpus: per kruvinas aukas išsikovojo nepriklausomybę, tačiau prarado kalbą ir žymią dalį kultūrinio identiteto (be to, jų teritorinė problema ligi šiol nėra išspręsta). O tai vis reikšmingos istorinės tautos, be kurių praeities, folkloro, literatūros nėra nė pačios Europos. Maironis devynioliktojo amžiaus gale rodė lietuviams kaip pavyzdį lužičėnus – slavų tautelę, įsikūrusią Vokietijoje ne per toliausiai nuo Berlyno. Tada lužičėnai buvo geriau už mus susiorganizavę ir apsišvietę (beje, Jurgis Sauerweinas-Girėnas (Zauerveinas), tasai geraširdis vokiečių, kūrė himnus ne tik mums, bet ir jiems – ir, sako, netgi yra jų literatūroje vienas iš žymiųjų). Bet šiandien vargu kas belygins lužičėnus su lietuviais.

Galėtum pasakyti, kad panašiai kaip mes laimėjo savo žaidimą latviai, estai, taip pat suomiai ir čekai. Kai kurių analogijų esama ir su žydais, stebėtinu būdu atgaivinusiais Izraelio valstybę po dviejų tūkstančių metų. Tačiau jiems visiems buvo žymiai lengviau pradėti.

Tikrai, pakanka įsivaizduoti Lietuvą apie 1880 metus – ir blaivus istorikas ar politikas turės

pripažinti, jog tos tautos padėtis beviltiška. Pats Lietuvos vardas gerokai primirštas ir oficialiai nevertojamas. Šalis yra tironiškos ir nekonstitucinės imperijos pavergta. Toji imperija neslepia troškimo nutautinti savo pakraščius. Ne per seniausią ji žiauriai numalšino Lietuvoje sukilimą – tiksliau pasakius, partizanų karą – ir liepė spaudinti knygas svetimu raidynu. Nėra jokių lietuviškų mokyklų, nebent vienur kitur slapta klajoja koks „daraktorius“, o poroje vietų toleruojama lietuvių kalba kaip atskiras dalykas, dėstomas atliekamu laiku. Nėra laikraščių. Literatūra – tik atskirų asmenų darbas; beje, ir tie asmenys – Daukantas, Valančius – jau mirę, gyvas tiktai Baranauskas, bet jau nutolęs nuo literatūros ir tolsta nuo lietuvių. Kitoks kultūrinis gyvenimas menkutis: Vilniuje esama šiek tiek tapytojų, muzikų, teatralų, bet su lietuvių tautinėmis aspiracijomis tie asmenys nesusiję. Iš viso aukštesnieji visuomenės sluoksniai nedaug bendro turi su Lietuva ir paprastai nemoka lietuvių kalbos. Kraštas padalintas į tris gubernijas, ir tik vienoje iš jų lietuviškai kalbantys žmonės neabejojamai vyrauja: kadaise buvusi valstybės širdis – Vilnija lietuviška jau tik savo praeitimi ir kai kuriomis tradicijomis, lygiai kaip Dublinas airiškas ar Edinburgas škotiškas tik istorine prasme. Pamažu, bet nuolat gausėja rusų kolonistų, iš vakarų pusės spaudžia dar vokiečiai. Lietuvių praktiškai nėra versluose, prekyboje, netgi tarp atsirandančių darbininkų; jie tik sodžiaus gyventojai, neretai vargingi ir tamsoki, o jeigu inteligentai – beveik išimtinai kunigai. Tiesa, kunigai dažnai (nors anaipol ne visada) palaiko elementarią tautinę žmonių sąmonę: bet už tokius darbus lengva nukentėti, net pakliūti į Sibirą. Lietuviška maldaknygė ar kalendorius yra uždraustas ir gana retas vaisius. Todėl lietuvių identitetas vos užčiuopiamas, nelabai aiškus ir kaimynams, ir patiems lietuviams. Aktyvesnis ir ambicingesnis jaunimas nebeišverdamas traukiasi į Ameriką, kur dažnas greitai nutausta.

Nesunku pastebėti, jog toji padėtis kartais tiesiog tragikomiškai primena dabartinę; bet daugeliu atžvilgių ji yra dar blogesnė. Anot Daukanto, „tiktai viena pati jų kalba it žalia bruknelė, nuo speigų apšarmojusi, lig šiai dienai tebžaliuoja“; tačiau speigai vis stipresni, ir bruknelės amžius nebeilgas.

Joks futurologas nebūtų išpranašavęs, kad po šimto metų bruknelė pavirs visai nemenku ąžuolu, netgi dviem ąžuolais – Lietuvoje ir išeivijoje; kad lietuvių kalba sugrįš į Vilnių ir Klaipėdą; kad lietuviškai šnekantys bet kurios profesijos žmonės sieks pasaulinio lygmens; ir juo labiau nebūtų išpranašavęs, jog visa tai įvyks nepaisant pasaulinių karų, totalitarinių režimų, šaudymų ir deportacijų, kurių svorį Lietuva patirs kaip reta kuri pasaulio valstybė.

Stebuklas akivaizdus. Jam galima rasti istorinių priežasčių; bet nėra abejonės, kad šis prisikėlimo reiškinys turi ir mitinę dimensiją. Jis įkvepia daugiau pasididžiavimo ir vilties negu kunigaikščių epocha.

Žinome, kad visa tai prasidėjo nuo mėnraščio, kurį leidėjai taikliai praminė *Aušra*. Kaip tik *Aušra* tapo neįtikėtino lietuvių atgimimo simboliu ir kaip tik iš jos vardo bei jos atgimimo šiandien semiamės daugiausia stiprybės.

Istorija yra procesas, kurio atskiri įvykiai ir datos tėra sąlygiški „atskaitos taškai“. Be abejonės, aušrininkai turėjo pirmtakų: tarp tų pirmtakų rasime ir 1863 metų sukilėlius, ir Valančių, ir Baranauską su jo klierikais bičiuliais, ir vieną kitą Mažosios Lietuvos veikėją (o tolimesnėje perspektyvoje Stanevičių, Donelaitį, Daukšą). Tačiau 1883 metų kovo mėnuo, kada pradėjo eiti *Aušra*, vis dėlto yra kiek daugiau negu atsitiktinai parinkta koordinacijų pradžia. *Aušra* buvo tas akmenėlis, kuris išprovokavo griūtį. Ligi *Aušros* lietuvių kultūra plėtojosi, jei galima taip pasakyti, diskretiškai; nuo *Aušros* pirmojo numerioji virto kontinuumu.

Su *Aušra* į lietuvių kultūrą pirmąsyk atėjo ne atskiras veikėjas ar mažas veikėjų būrelis, bet ištisa karta – beje, viena iš stipriausiųjų kartų, kokios Lietuvoje yra buvusios. Kalbėdami apie *Aušrą*,

paprastai minime jos redaktorius ir leidėjus Joną Basanavičių, Joną Šliūpą, Martyną Jankų, rečiau Jurgį Mikšą ir Juozą Andziulaitį-Kalnėną. Tačiau nereikia užmiršti, kad *Aušroje* debiutavo visi ankstyvieji mūsų nepriklausomybininkai, išskyrus nebent Vaižgantą. Joje pačius pirmuosius savo kūriniais išspausdino Maironis, Vincas Kudirka, Adomas Jakštas. Ir ne tik jie. Nuo *Aušros* pradėjo savo veiklą Aišbė, Aleksandras Fromas-Gužutis, Mikalojus Katkus, Pranas Mašiotas, Jonas Jablonskis. Tarsi gemale *Aušroje* randame bemaž visas busimąsias mūsų politikos ir kultūros kryptis. Joje reiškiasi katalikai (Jakštas, Maironis, Aleksandras Burba), evangelikai (Stanislovas Dagilis) ir ateistai (Šliūpas), tautiniai ideologai (Basanavičius), liberalai (Kudirka) ir socialistai (Jonas Mačys-Kėkštas), netgi vienas būsiamasis komunistas, tiesa, priklausęs prie padoresniųjų ir skaudžiai nukentėjęs Stalino laikais (Stasys Matulaitis). Tarp jos bendradarbių randame žemaičių ir aukštaičių, didlietuvių ir mažlietuvių, randame svetimtautį (Jurgį Sauerweiną) ir moterį (Liudą Malinauskaitę-Eglę). Tarp aušrininkų yra poetų, prozininkų, kritikų, yra etnografų, tautosakininkų ir pedagogų, yra dramaturgas ir kalbininkas. Yra keli stačiai stebėtinų biografijų žmonės: pavyzdžiui, Andrius Vištelis, sukilėlis, Garibaldžio karys, pagaliau emigrantas ir fantastiškų projektų kūrėjas kažkur pasaulio gale – Argentinoje; arba Juozapas Miliauskas-Miglovara, caro policininkas ir drauge nelegalios spaudos platintojas (tokių paradoksų Lietuvos istorijoje būta ir daugiau); arba Mečislovas Davainis-Silvestraitis, tarsi atklydęs iš senosios žemaičių bajorų epochos, išgarsėjęs ne vien kaip lietuvių, bet ir kaip čigonų tautosakos rinkėjas (čigonų etnografijos specialistai mini jį kaip vieną savosios mokslo srities pradininkų). Visas šitas margų margiausias būrys neblogai sutilpo viename mėnraštyje; ir tai, kad jie įstengė vaisingai bendradarbiauti, lieka mums amžina pamoka – deja, dažniausiai neišmokta ir užmiršta.

Stebina ir kitas dalykas – kiek vis dėlto jų nedaug. Tikrųjų aušrininkų – tai yra asmenų, kurie mėnraštyje išspausdino bent po korespondenciją – suskaičiuojama septyniasdešimt; su visais rėmėjais jų bus pora šimtų; su visais prenumeratoriais – trys šimtai, nelyginant druska, suteikė kitonišką skonį trijų milijonų gyvenimui.

Aušrininkai, sakytum, dėjo pamatus naujoviškai lietuvių tautai: Lietuvos kunigaikštystė iš dalies buvo rusiška, o po Liublino unijos iš dalies lenkiška, bet *Aušra* jau matė Lietuvą kaip atskirą ir savarankišką kultūrinį-politinį vienetą, visiškai lygiavertį rusų, lenkų ir bet kieno kito partnerį. Vykdydami naują istorinį uždavinį, jie ne sykį rengėsi senoviniu rūbu. Dabartinės Lietuvos pseudomarksistai įkyriai smerkia aušrininkų „praeities kultą“; beje, ir *Aušros* amžininkams užkliūdavo senųjų kunigaikščių bei pagonybės garbinimas, neretai naivokas, perdėtas, truputį juokingas. Tačiau posakis, kurį Basanavičius parinko *Aušros* epigrafu – *Homines historiarum ignari semper sunt pueri* – yra viena iš nedaugelio tiesų, tinkančių visiems laikams ir visoms aplinkybėms. Kultūra neatsiejamai susijusi su istorine atmintimi; atmintis yra vidinės laisvės ir moralinio savarankiškumo būtinoji sąlyga; ir ne be reikalo visi totalitaristai pirmiausia stengiasi užvaldyti praeitį. Ne be reikalo jie ją perdirba, falsifikuoja, prastina. Ne be reikalo vienas iš svarbiausių bruožų, pagal kuriuos atpažįstamas totalitarinis tekstas, yra nutylėjimai: kai kurie asmenys ir kai kurie įvykiai (netgi dauguma asmenų ir įvykių) laikomi niekada nebuvusiais. *Aušros* programa ir šiandien padeda priešintis pražūtingai tendencijai. Nors aušrininkų istoriniuose svarstymuose ir būta netikslumų bei klaidingų akcentų, bet visiškai teisingas buvo jų principas – aprėpti šalies praeitį kaip visumą, ieškoti joje paradigmų dabarčiai. Jie mums priartino ne vien kunigaikščių laikus, bet ir Poškos bei Stanevičiaus epochą; o Andrius Vištelis ir Mikalojus Akelaitis atnešė į *Aušrą* ir 1863 metų sukilimo atgarsį. Nuo aušrininkų Lietuvos kultūroje prasideda tikroji istorinė atmintis, kurioje viskas turi savo vietą ir prasmę, buvusieji įvykiai parengia ir pranašauja būsimojus. Todėl patys aušrininkai toje mūsų istorinėje atmintyje

užima vieną iš garbingiausių vietų – turbūt garbingesnę už jų mitologizuotus kunigaikščius.

Tačiau jie buvo ne vien atminties sergėtojai, bet ir tikri savo amžiaus vaikai. O amžius buvo sklidiną švietėjiškų, racionalistinių, liberalinių idėjų. Kaip tik toje epochoje buvo pripažintas geru dalyku pliuralizmas ir ėmė lukštentis moderni žmogaus teisių samprata. „Juk ir mes esame tokie pat žmonės, kaip ir mūsų kaimynai, ir norime visomis teisybėmis, prigulinčiomis visai žmogystei, lygiai su mūsų kaimynais naudotis“ (Jonas Basanavičius, *Rinktiniai raštai*, Vilnius, 1970, p. 696). Iš šių „visai žmogystei prigulinčių“ teisių aušrininkams primiausia rūpėjo tos, kurios lietuviams buvo itin akivaizdžiai paneigtos, – teisė turėti laisvą ir savarankišką spaudą, teisė vartoti savo kalbą mokyklose, teismuose, administracinėse įstaigose, bažnyčioje; tačiau anaipol nebuvo pamiršti ir ekonominiai dalykai, ir reikalas platinti mokslo žinias. Aušrininkai buvo pirmieji mūsų inteligentai visa to žodžio prasme – ta prasme, kuri Rusijoje ir kitur pasaulyje susiformavo į devynioliktojo amžiaus pabaigą. Nepaprastai tipišką jų pakantumą, kurio gerokai stigo kai kuriems *Aušros* įpėdinams – sakykime, *Žemaičių ir Lietuvos Apžvalgai* – ir net šiandien kada ne kada pristinga Lietuvos neoficialiajai spaudai; tipišką polinkį į kultūrinį legalistinį darbą, nors ir neatmetant radikalesnių veiksmų galimybes; pagaliau tipišką internacionalinį požiūrį, pagarba kitų tautų demokratiniams sąjūdžiams, kurią Maironis vėliau išreiškė nemirtingomis eilutėmis „Jau slavai sukilo...“ Tos eilutės jau tris kartus ypatingai skambėjo šių dienų Lietuvoje: 1956 metais, 1968 metais, 1980 metais. Ir pavasaris, prasidėjęs anapus Karpatų kalnų, kas kartą vis aiškiau švito ir vis labiau artėjo prie mūsų.

Šiandien mums jau nebereikia žadinti lietuvių tautos – tai visiems laikams padarė aušrininkai. Gal daugelis su manimi nesutiks, bet manau, jog tautos biologinei substancijai ar lietuvių kalbai šiuo metu negresia toks pavojus, kaip *Aušros* laikais. Žinoma, tokioje pavojingoje vietoje kaip Tarybų Sąjunga, reikia būti viskam pasirengus, tačiau lietuvių krašte šiandien labai stipri ir ją sunaikinti būtų galima tikrai grynai stalinieškais metodais, kurių griebtis valdžia nesiryžta; be to, stalinieški metodai turėtų būti vartojami ne vieną dešimtmetį. Tačiau yra kitas pavojus – manding, nepalyginti klastingesnis. Su baime galvoju apie lietuvių, išsaugojusį gimtąją kalbą, sudariusį grynai lietuvišką šeimą, netgi sklidiną ksenofobijos, tačiau sovietizuotą – tamsų, pataikūnišką ir klusnų, gyvenantį vien materialiniais rūpesčiais, nelaikantį gėda skundimų ir įdavinėjimų. Su baime galvoju apie lietuvių, nemokantį skirtingumo, patenkintą savimi ir neapkenčiantį visų, nepanašų į save. Pažįstu daug tokių lietuvių ir žinau, kad jie tėra apgailėtini vergai. Vergų ir baudžiauninkų masė dar nesudaro tautos: tauta atsiranda ten, kur atsiranda sąmoningumas, pliuralizmas, dialogas. Ne tiek už kalbinį ar biologinį išlikimą reikia kovoti šiandien Lietuvoje, kiek už atmintį, sąžinę ir protą. Tačiau tikiuosi, kad ir čia mes būsimė laimėtojai. Tikiuosi todėl, kad mums, kaip ir aušrininkams, patys priešų kėsiai išeina į sveikatą, gaivindami rezistencijos dvasią; tikiuosi todėl, kad mus dar vis palaiko aušrininkų pavyzdys; o labiausiai todėl, kad Lietuvoje – ir Gulage – šiandien esama žmonių, kuriuos po šimto metų istorija minės su nemažesne pagarba kaip šiandien mini Basanavičių, Šliūpą ir Jankų.

1983

Tomas Venclova, *Vilties formos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 274–281.